

Психологічний портрет як психолого-криміналістичний метод вивчення особистості злочинця

У практиці розслідування злочинів найбільш ефективним є використання методики розробки “психологічного” портрета особистості злочинця, що має дуже важливе значення для системи МВС. У статті розглянуто основні принципи та структурно-логічну схему “психологічного” портрета та типологічні схеми вивчення особистості злочинця.

Ключові слова: особистість злочинця, “психологічний” портрет особистості злочинця, структурно-логічна схема психологічного портрета, вимоги до “психологічного” портрета, типологічна схема особистості злочинця.

В практике расследования преступлений наиболее эффективным является использование методики разработки “психологического” портрета личности преступника, который имеет важное значение для сотрудников системы МВД. В статье рассмотрены основные принципы и структурно логическая схема “психологического” портрета, типологические схемы изучения личности преступника.

Ключевые слова: личность преступника, “психологический” портрет личности преступника, структурно-логическая схема психологического портрета, требования к “психологическому” портрету, типологическая схема личности преступника.

Розробка проблеми особистості злочинця є вельми актуальною для кримінальної психології. Особливо важливим є вивчення злочинця як суб’єкта антигромадського діяння, що вимагає системного розкриття соціальних якостей людини, котра винна у здійсненні кримінально караного діяння, включаючи особливості її психічного складу, що виражають внутрішні передумови здійснення цього діяння, чинники їх формування і шляхи виправлення (Г.Аванесов, Ю.Антонян, А.Яковлев, В.Кудрявцев, І.Карпець, Г.Міньковський, А.Долгова, М.Єникєєв, С.Єніколов, Г.Єфремова, К.Ігошев, В.Пірожков, С.Познишев, А.Ратінов, В.Емінов та ін.).

В той же час недостатня розробленість системного психологічного знання про особистість злочинця не дозволяє забезпечити

необхідний рівень конкретності і продуктивності наукових рекомендацій щодо розв'язання завдань правоохоронної діяльності, який необхідний для їх широкого і плідного використання.

На думку А.Пастушені, психічний склад особистості людини, яка потенційно може скоїти злочин або вже його скоїла, має якісну відмінність від психічного складу особистості законослухняного члена суспільства. Ці відмінні особливості виражаються в наявній сукупності психічних властивостей, які визначають криміногенну потенцію особистості і внутрішні можливості досягнення криміногенної мети, зміст якої нерозривно пов'язаний із зовнішніми умовами й іншими чинниками і способами поведінки. Ці психічні властивості складають сутність цієї сукупності та виражають особистісну прийнятність використання за певними умовами суспільно небезпечного способу досягнення суб'єктивно необхідного результату — задоволення певної потреби або розв'язання проблемної ситуації. Психологічні властивості, що входять до криміногенної сукупності, можуть виявлятися на рівнях механізмів інтелектуальної, емоційної та імпульсивної (у тому числі, афектної) регуляції.

У зарубіжній і вітчизняній літературі існують різні напрями і підходи до вивчення особистісних передумов злочинної поведінки. Наприклад, підхід, що пояснює детерміновану протиправну поведінку переважно генотипічними чинниками (М.Шлапп, Е.Хуттон, У.Шелдон, П.Джекобс, Е.Фромм та ін.), або дослідження, що розкривають особистісні передумови мотивації злочинної поведінки (Ю.Антонян, С.Бородін, К.Ігошев та ін.), а також підходи, засновані на виділенні провідної криміногенної властивості (психічної освіти) або комплексу властивостей особистості злочинця (Ю.Антонян, В. Пирожков, М.Єникєєв, А.Лазурський, С. Познишев, А. Пастушеня та ін.). Помітне місце в реалізації даного підходу посідає ціннісно-нормативна концепція особистості злочинця, що розроблена А.Ратиновим та його послідовниками.

До провідних психологічних особливостей особистості злочинця кримінальні психологи відносять імпульсивність, агресивність, асоціальність, гіперчутливість у взаєминах, соціальну відчуженість, тривожність у поєднанні з негативним змістом ціннісно-нормативної сфери особистості (Ю.Антонян).

Окремі психічні утворення розглядаються як типові чинники злочинної поведінки. Існує думка, що до них належать завищений рівень домагань і самооцінки, егоцентризм, підвищена образливість, емоційна нестійкість, висока ригідність розумових процесів (В.Романов). Але інші джерела відзначають понижено самоповагу,

глибоку розбіжність між реальним та ідеальним “Я”, високу тривожність, схильність до ризику, тенденцію домогтися цілей, ігноруючи небезпеку, дратівливість, підвищену ранимість, злопам’ятність, відчуття власної неповноцінності, потребу самоствердження, владарювання та інші гострі емоційні переживання. У злочинців, схильних до імпульсивного насильства, відзначаються розпливчасті, нереалістичні уявлення про міжособистісні стосунки. Все це свідчить, що наведені властивості особистості являють собою особливості когнітивного стилю особистості, а деякі їх змістові характеристики в різних дослідженнях – протилежність.

Наукові дослідження, проведені вітчизняними і зарубіжними авторами, розглядають вплив психічних аномалій на злочинну поведінку (Ю.Антонян, Л.Балабанов, О.Ситковська та ін.). Їх висновки полягають в тому, що психічні аномалії не визначають антигромадський зміст поведінки, а виступають лише “каталізаторами” прояву деформацій спрямованості особистості.

Окрім цього, в кримінологічно-психологічній літературі існують підходи, що виділяють особливу підструктуру психологічних властивостей (Ю.Антонян, Ю.Блувштейн, М.Єникєєв, К.Ігошев, тощо), вплив зовнішніх чинників на злочинну поведінку (Р. Клоурд, Р. Мертон, Р. Маккей, К. Шоу та ін.).

Виходячи з цього, визначимо, що досить актуальною є розробка психологічного портрета злочинця, тобто такий психолого-криміналістичний метод, який орієнтований на виявлення комплексу відомостей про індивідуальні ознаки і особливості особистості, обставини злочину і наслідки злочинної діяльності, що виявилися в сукупності.

Необхідність в розробці психологічного портрета злочинця є досить актуальною при розслідуванні певної категорії неочевидних злочинів на сексуальному ґрунті з ознаками садистського катування жертви (евісцерації або потрошіння, посмертних колених і різаних ран, маніпуляцій злочинця з тілом жертви, спричинення каліцтв жертві тощо), у тому числі серійних вбивств; безмотивованих підпалів і вибухів; згвалтувань; ритуальних вбивств тощо.

Аналіз наукової літератури дозволяє звернути увагу на те, що при здійсненні інтегрованого психологічного аналізу використовуються такі психологічні принципи:

1. *Принцип науковості* (дотримання науково-обґрунтованих, валідних методів при складанні психологічного портрета);
2. *Принцип об’єктивності* (розглядання будь-якого протиправного вчинку з урахуванням мотиву дії правопорушника);

3. *Принцип всебічності* (судово-психологічний аналіз як самого злочину, так і особистості злочинця);
4. *Принцип конкретності* (урахування індивідуальних особливостей правопорушення та особливостей конкретного правопорушника);
5. *Принцип комплексності* (взаємоперевірка отриманих психологічних даних і забезпечення достовірності результату дослідження за допомогою спостереження, бесіди, узагальнення незалежних характеристик, психологічного аналізу продуктів діяльності, експерименту, аналізу документів, узагальнення слідчо-судової практики, анкетного опитування, судово-криміналістичної та судово-психолого-психіатричної експертизи тощо);
6. *Принцип професійної компетентності* (залучення спеціально підготовлених фахівців з цієї галузі знань).

Відповідно до цих принципів визначимо, що складання психологічного портрета має свій алгоритм, який дозволяє порівнювати, інтегрувати та аналізувати зібрану інформацію. З правової точки зору, портрет є сукупністю поведінкових ознак, які формують характерний спосіб дій або емоційні реакції, що вказують на психологічний стан індивіда.

Враховуючи зазначене вище, спробуємо скласти структурно-логічну схему психологічного портрета злочинця (схема 1).

Схема 1

Структурно-логічна схема психологічного портрета злочинця

Психологічний аналіз слідів і обставин злочину в рамках методики складання психологічного портрета злочинця може ініціювати продуктивні версії про особливі ознаки злочинця, що дозволяють звужувати коло підозрюваних, а також виявляти винного серед осіб, які потрапили в поле зору слідства.

З урахуванням цих вимог до портрета злочинця фахівці рекомендують включати такі дані: 1) загальну характеристику особистості та переважну мотивацію злочинів; 2) індивідуальні ознаки особистості – звички, схильності, навички тощо; 3) вік; 4) район місця проживання; 5) район місця роботи, служби, навчання; 6) часткові характеристики місця ймовірного перебування; 7) рівень освіти та професійної кваліфікації; 8) рід занять; 9) особливості походження (батьківська родина) і особистої історії життя; 10) сімейний стан; 11) наявність дітей; 12) ставлення до окремих видів діяльності – служба в армії, спорт, медицина, робота з людьми тощо; 13) наявність судимості у минулому; 14) наявність психічної чи іншої патології; 15) антропологічні та динамічні характеристики обличчя (тип зовнішності, статура, пантоміміка тощо). Крім зазначених, можуть бути наведені й інші дані.

Концептуально-психологічний портрет злочинця створюється на основі теоретичного положення про особистісну детермінованість поведінки.

До встановлення зв'язку між ознаками злочину та злочинця існують два підходи: *статистичний* (статистика поєднань ознак злочинця з ознаками криміналістичної характеристики злочину (їх сукупності), виявленої за аналогічною категорією розкритих справ) та *аналітико-психологічний* (розкриття суб'єктивно-особистісного змісту дій злочинця).

В основу розробки психологічного портрета злочинця (*аналітико-психологічний підхід*) покладено такі психологічні принципи аналізу події:

- 1) Елементи криміналістичної характеристики як результати поведінки, реалізованої особистістю в умовах вільного вибору, детермінованого системою як усвідомлюваних, так і неусвідомлюваних спонук і спрямованого на досягнення суб'єктивно бажаної мети;
- 2) Елементи криміналістичної характеристики злочину як єдина система, системотвірним принципом якої є особистість злочинця в її суб'єктивному відношенні до інших складових елементів криміналістичної характеристики.

Отже, алгоритм розробки психологічного портрета злочинця охоплює три етапи аналізу події:

1. Криміналістична технологія реконструкції механізму злочину (зовнішній ряд дій злочинця) за слідами та обставинами злочину;
2. Реалізація психологічних прийомів реконструкції ознак злочинця та психологічні прийоми виявлення індивідуальної дії;
3. Реалізація психологічних прийомів реконструкції ознак злочинця та психологічні прийоми інтерпретації індивідуальної дії.

Етапам складання психологічного портрета (В. Васильєв) відповідають такі прийоми, що складають технологічний алгоритм розробки психологічного портрета злочинця:

1. *Прийом реконструкції криміналістичного механізму злочину* (ретроспективне відтворення зовнішнього ряду дій злочинця та ситуації злочину);
2. *Прийом психологічного моделювання поведінки злочинця;*
3. *Прийом психологічної інтерпретації поведінки злочинця* (індивідуальних дій).

Отже, психологічні прийоми розробки психологічного портрета злочинця дозволяють аргументовано висунути версію про ознаки особистості, яка вчинила злочин. Але необхідно визнати, що існує ризик одержати недостовірні результати при аналізі делікту методом *портретування*, тому що слідчі віддають перевагу стереотипним судженням та упередженій спрямованості розслідування.

На думку С.Богомолової та В.Образцова, об'єктивність висновків про особистість злочинця у психологічному портреті забезпечується низкою загальних правил аналізу матеріалів кримінальної справи.

1. Відмова від передчасних узагальнень і висновків.
2. Варіативність припущень.
3. Багаторазовість спостережень (повторюваністю) проявів особливостей особистості в інших обставинах і діях.
4. Контроль за допомогою інших методів дослідження.
5. Виявлення суперечностей у логіці дій злочинця, обставинах події.
6. Системність.

Що стосується бесіди зі свідками, то відзначимо, що вона базується на встановленні психологічного контакту з ними, а тому треба визначити, до якої групи належать ці свідки. Це допомагає систематизувати отриману інформацію, об'єктивно оцінити ситуацію та врахувати вплив реактивних психологічних станів

для визначення ступеня адекватності свідчень стосовно події. Зрозуміло, що темперамент, вік, стать, соціальне становище, родинні зв'язки з учасниками подій, шкідливі звички, нормативність поведінки, фізичні хиби (наприклад, поганий зір, слух тощо) свідків значно впливають на алгоритм проведення роботи.

На основі знань про особливості формування свідчень різних осіб на стадії сприйняття просторово-часових відносин, зовнішності особистості та її дій, про особливості запам'ятовування свідками обставин події, особливості відтворення свідчень і т.п. відбувається спілкування зі свідками. Все це має найсуттєвіше значення для побудови реальної картини того злочину, що відбувся. На заключному етапі бесіди зі свідками психологу необхідно оцінити, проаналізувати та систематизувати отриману інформацію і встановити взаємозв'язок між фактами та злочином, що відбувся.

У ситуаціях, якщо потерпілий залишився живий, психологу необхідно враховувати його емоційний стан, психологічну готовність до сприйняття психотравмуючого чинника, яким є ситуація вчинення злочину, та психологічні особливості особистості потерпілого. Від цього залежить достовірність психологічного портрета злочинця. За результатами бесіди з потерпілим можна уточнити найдрібніші моменти події, поведінки, емоційних проявів, зовнішності злочинця, які б могли характеризувати його особистість.

При складанні психологічного портрета злочинця після його затримання можливе використання методів, які дозволяють всебічно та конкретно вивчити його якості, ціннісні орієнтації, життєві позиції тощо: узагальнення незалежних характеристик, вивчення життя і діяльності злочинця, бесіди, спостереження, психодіагностичні заходи та ін.

Виявити риси характеру, які впливають на способи досягнення цілей (ризикованість, обережність, винахідливість, наполегливість, раціональність тощо), мотиви й стиль діяльності, місце злочинця в ієрархії груп, у сім'ї, на роботі, серед друзів, особливості поведінки в умовах групової діяльності та ін. дозволяє метод узагальнення незалежних характеристик, що полягає у збиранні відомостей про особливості поведінки злочинця зі слів людей, які його знають, з письмових свідчень, характеристик з місця навчання, роботи й узагальнення отриманої інформації для визначення стійко повторюваних у повідомленнях різних людей властивостей злочинця. Ті психологічні особливості, на які опитувані вказують частіше, як правило, і є справді об'єктивними і притаманними підозрюваному.

Одним із основних методів психологічного вивчення особистості через психологічний аналіз життєдіяльності людини є *біографічний метод*, що полягає у систематизованому нагромадженні відомостей біографічного характеру, аналізі та розгляді фактів із життя людини для з'ясування її психологічної обумовленості мотивами поведінки, мотивацією та цілями дій, а також характерних особливостей, що проявляються у вчинках, когнітивній сфері, характерологічних рисах, вольових якостях та інших психічних властивостях.

Відзначимо, що при складанні психологічного портрета використовуються різні типологічні схеми вивчення особистості.

Безсумнівно, типологія у порівнянні з класифікацією є глибшим розподілом на категорії за ознаками, які причинно пов'язані зі злочинною поведінкою особистості. У науковій літературі зазначається, що типологія передбачає вищий рівень пізнання. При цьому умовно виділяють ознаки-прояви й ознаки-причини, які забезпечують змістовний характер розподілу. В основі типології обов'язково лежать істотні ознаки явищ.

Кримінологічна типологія злочинця, як правило, будується на двох критеріях: характері антисуспільної спрямованості особистості і глибині та стійкості її асоціальності. Виходячи з першого, злочинців можна поділити на такі типи:

1. *З агресивно-зневажливим ставленням до людини та її життя, здоров'я, честі, гідності тощо;*
2. *З корисливо-егоїстичною мотивацією, пов'язаною з ігноруванням принципу соціальної справедливості й чесної праці;*
3. *З індивідуалістично-анархічним ставленням до різних соціальних інститутів, своїх громадських, службових, сімейних та інших обов'язків;*
4. *З легковажно-безвідповідальним ставленням до виконання різних правил техніки безпеки, що проявляється у вчиненні необережних злочинів.*

Окрім такої типології, слід також приділити увагу досить актуальній сьогодні типології злочинця за ознаками антисуспільної спрямованості поведінки, що запропонована А.Саровим (схема 2).

За критерієм характеру переваги між соціальною ситуацією та особистістю серед злочинців виділяють такі типи, як послідовно-криміногенний, ситуативно-криміногенний і ситуативний (схема 3).

Типи злочинців за ознаками антисуспільної спрямованості поведінки (за А.Сахаровим)

Наприклад, за ознаками *антисуспільної спрямованості* поведінки в основу типології особистості покладено:

1. *Негативне ставлення до життя, здоров'я, честі, спокою і т.ін.*, що є основою навмисних агресивно-насильницьких злочинів (вбивств, тілесних ушкоджень, згвалтувань, образ, а також більшості випадків хуліганства);

2. *Корисливі тенденції*, що пов'язані з ігноруванням принципу розподілу матеріальних благ за працею, права державної власності та особистої власності громадян (крадіжки, хабарництво та інші корисливі злочини);

3. *Індивідуалістичне ставлення до соціальних вимог, службових, сімейних та інших обов'язків* (певні господарські злочини, злочини проти порядку управління, правосуддя, військові злочини тощо);

4. *Легковажне, безвідповідальне ставлення до соціальних цінностей та своїх обов'язків* (різні злочини з необережності).

Для детальнішого розгляду та аналізу питання класифікації злочинів та кваліфікації злочинців необхідно використовувати Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України.

Отже, під час роботи необхідно дотримуватися того принципу, що психологічний портрет злочинця не обов'язково має вказувати на конкретну особистість. Метою його складання є створення загального уявлення про тип особистості злочинця, вироблення стратегії, пропонування варіантів того, як знайти особу, що

вчинила злочин. Якщо слідчі органи мають дані про осіб, які підходять під опис, то психологічний портрет може допомогти розробити тактику ведення допиту, проведення обшуку, затримання тощо.

Схема 3

Типи злочинців за критерієм характеру переваги між соціальною ситуацією та особистістю

Список використаних джерел

1. Антонян Ю.М. Преступное поведение и психические аномалии / Ю.М.Антонян. – М.: Юристъ, 1998. – 215 с.
2. Антонян Ю.М. Психология преступника и расследования преступлений / Ю.М.Антонян, М.И.Еникеев, В.Е.Эминов. – М.: Юристъ, 1996. – 336 с.
3. Бандурка А.М. Юридическая психология: Учебник / А.М.Бандурка, С.П.Бочарова, Е.В.Землянская. – Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2001. – 640 с.

4. Образцов В.А. Криминалистическая психология: Учебник / В.А.Образцов, С.Н.Богомолова. – М.:ЮНИТИ-ДАНА,2002. – 448 с.
5. Пастушеня А.Н. Криминогенная сущность личности преступника: методология дознания и психологическая концепция: Монография / А.Н.Пастушеня. – Минск, 1998. – 238 с.
6. Ушатиков А.И. Криминальная психология: Учебное пособие / А.И.Ушатиков, О.Г.Ковалев. – М.: Изд-во Моск. псих.-соц. ин-та; Воронеж: МОДЭК, 2007. – 496 с.
7. Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология: Учебник / Ю.В.Чуфаровский. – М.: Проспект,2003. – 472 с.

In the practice of crimes investigation most effective is the use of method of development of “psychological” portrait of criminal personality which has an important value for the employees of the system of Ministry of Internal Affairs. Basic principles and structurally logical chart of “psychological” portrait and typological charts of study of criminal personality are considered in the article.

Key words: an offender, “psychological” portrait offender, structural logic of psychological portraits, the requirements for “psychological” portrait, typological scheme offender.

Отримано: 22.12.2009

УДК 159.922

Н.О. Антонова, Л.І. Рибачук

Психологічна зрілість як основа готовності до професійної діяльності психолога

У статті доведено, що професійний розвиток особистості, зокрема формування готовності до професійної діяльності, неможливий без розвитку психологічної зрілості майбутнього фахівця, що складається з особистісної, інтелектуальної, емоційної та соціальної зрілості.

Ключові слова: особистість, психологічна зрілість, суб'єкт, суб'єктність, самоактуалізація, особистісна зрілість, інтелектуальна